

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Шульженко А.В.,

*старший викладач кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету*

УДК 343.13

ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПОНЯТТЯ АДЕКВАТНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Об'єктивність судово-експертних досліджень є важливою стороною кримінальної процесуальної діяльності, тому що завдяки їй визначається напрямок розслідування і доказування. Серед завдань кримінального провадження є не тільки захист від кримінальних правопорушень на всіх рівнях суспільства, але і забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду. Метою такого забезпечення є притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності і гарантія того, що жодна невинувата особа не буде покарана.

Під час розслідування окремих категорій злочинів, якими є, наприклад, злочини проти життя і здоров'я, злочини проти волі, честі і гідності, злочини проти статевої недоторканості, виникає необхідність призначення і проведення судово-психіатричної експертизи. Метою її є визначення осудності особи, тобто усвідомлення цією особою під час скоєння злочину своїх дій і можливості ними керувати.

Підставою для проведення судової психіатричної експертизи є постанова органів досудового слідства або ухвала суду, а метою призначення – відповіді на запитання, які виникають під час кримінального провадження і безпосередньо стосуються психічного стану особи.

Питання призначення, проведення і використання судових психіатричних експертиз досліджували такі науковці, як В.М. Абрамова, Ю.М. Антонян, О.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, О.М. Дуфенюк, А.Ф. Зелінський, І.І. Карпець, О.А. Ревенко, М.Г. Щербаковський та ін. У їх працях відобразились різноманітні аспекти використання висновків судових експертів-психіатрів під час встановлення вини або невинності особи, осудності або неосудності.

Однією із причин, чому слідство або суд залучає експерта-психіатра для визначення стану особи, є неадекватна поведінка під час вчинення кримінального правопорушення або після нього.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) визначає обставини, за яких потрібне обов'язкове призначення психіатричної експертизи, які пов'язані з неадекватністю людини. Коментарі до кримінального процесуального законодавства не містять пояснення, що саме визначається терміном «неадекватність».

Метою статті є аналіз і дослідження поняття адекватності як специфічного фактора, який викликає

сумніви у психічному здоров'ї особи, і вплив цього фактора на призначення психіатричної експертизи під час досудового слідства і судового провадження.

Притягнення до кримінальної відповідальності, як зазначають положення КПК України, базується на отриманих під час досудового розслідування доказах і здійснюється відповідно до «міри вини» (ст. 2 КПК України). Вина ж особи являється обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину і виступає умовою кримінальної відповідальності.

Вина є складним утворенням і характеризується змістом, сутністю, формою і ступенем. Вина – це об'єктивна категорія, тому що вона входить до змісту предмета доказування. Під доказуванням ми розуміємо процесуальну діяльність органів розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, яка полягає у збиранні доказів, їх закріпленні, перевірці, оцінці й одержанні обґрунтованих висновків у кримінальному провадженні. Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, обов'язково зазначається винуватість обвинуваченого, форма вини, мотив і мета вчинення суспільно-небезпечних дій (ст. 91 КПК України).

Зміст вини складають співвідношення інтелектуального і вольового компонента. Усвідомлення обставин злочину та наслідків його може бути повним або частковим. Вольовий компонент розкривається через свідоме спрямування фізичних і розумових зусиль на досягнення мети, або через вчинення певних дій, або через утримання від них.

Питання щодо змісту вини стосується осудності особи. Осудність складається з двох частин: юридичної (психологічної) і медичної (біологічної). Юридична складова осудності характеризує її як здатність особи усвідомлювати фактичний характер скоєного суспільно небезпечного діяння і керувати ним. Медична (біологічна) складова осудності означає відповідний рівень розвитку психічних функцій особи, який обумовлює здатність особи під час скоєння злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Така складова охоплює психічний стан здорових осіб, а також тих, у психіці яких є відхилення, що межують із патологією, але які не виключають здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними. За наявності вказаної складової до кримінальної відповідальності притягується не тільки практично здорова людина, але й особа з

граничними розладами психіки, які не виключають її осудності.

Доцільним вважаємо розгляд питання щодо призначення і проведення психіатричної експертизи. Така експертиза проводиться на підставі медичної документації, яка підтверджує в особі розлади психічної діяльності або психічне захворювання. Другою підставою є неадекватна поведінка особи або під час вчинення суспільно-небезпечного діяння, або після нього, що включає в себе затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті тощо.

У кримінальному процесуальному законодавстві ми не знаходимо обов'язкового призначення психіатричної експертизи, наприклад, у випадку вбивства або спричинення підозрюваним чи обвинуваченим важких тілесних ушкоджень, що потягли за собою важкі наслідки, якими можуть бути або інвалідність, або смерть потерпілого. Це суттєва прогалина у законодавстві, оскільки немає чіткого визначення для підозрюваних, обвинувачених і підсудних, у разі суспільно небезпечних дій якої кваліфікації потрібно призначати психіатричну експертизу. Під час судового розгляду діяльність адвоката спрямована на виправдання особи або пом'якшення її відповідальності. Тому нерідко заявляються клопотання про проведення психіатричної експертизи щодо особи, дії якої кваліфікуються за ознаками ст. ст. 115, 121 КПК України. Тобто лівова доля підозрюваних, обвинувачених і підсудних за вказаними статтями так чи інакше підлягає експертному дослідженню на предмет їх осудності.

Метою клопотань адвокатів є можливість встановлення стану афекту, який суттєво впливає на міру покарання особи. Якщо таке клопотання про призначення судової психіатричної експертизи задовольняється судом безпосередньо під час судового розгляду, воно може мати певні негативні наслідки поряд із позитивними. По-перше, час судового розгляду подовжується до отримання експертного висновку. Закон передбачає проведення психіатричної експертизи до двох місяців, що пов'язано із тривалим спостереженням за поведінкою особи у разі неможливості винесення остаточного висновку про психічний стан та осудність особи. По-друге, це віддаляє саме покарання від скоєного злочину, уповільнює темпи судового розгляду, дає можливість винній особі вигадати нові способи задля уникнення покарання. Тому і виникають найчастіше під час судового слідства нові обставини, які потребують перевірки і часу. А це суперечить завданням кримінального провадження про швидкий судовий розгляд. Позитивним моментом є повнота розслідування, але це завдання може реалізувати себе на стадії досудового слідства.

Також у законодавстві немає чіткої вказівки на те, хто повинен призначати експертизу: слідчий, слідчий суддя, прокурор, суд або інші. Це питання потребує законодавчої регламентації. Ми вважаємо, що така експертиза повинна призначатись на стадії досудового слідства.

Щодо кожної особи існує презумпція психічного здоров'я, тому постає питання, чи не порушує проведення такої експертизи прав людини. Особа вважається психічно здоровою, доки не буде доведено зворотній факт. Доведеність, у свою чергу, полягає лише у позитивному експертному висновку, що містить докази наявності в особі психічних відхилень.

Разом із поняттям осудності у кримінальному процесі використовується поняття адекватності, але не знаходить свого роз'яснення. Це поняття найчастіше використовується у філософії і психології.

Адекватність у філософському розумінні (від лат. *Adaequalus*) – «відповідний, рівний, еквівалентний. У теорії пізнання адекватним вважають образ, знання, які відповідають своєму оригіналу – об'єкту, завдяки якому вони є достовірними, мають характер об'єктивних істин» [1, с. 8]. Якщо тлумачити поняття відповідності, виходимо на те, яке «підходить, потрібно для даного випадку» [2, с. 177].

Адекватність під кутом зору психології – це поведінка, яка зрозуміла, яку можна пояснити, яка підпадає під дію моральних, законодавчо закріплених і естетичних норм. У психології адекватність є ступенем відповідності поведінки людини певним схемами та моделям поведінки. У поведінці людини не завжди можна чітко виділити модель, якої необхідно дотримуватися. Саме із цієї причини не можна з упевненістю стверджувати, що та чи інша поведінка буде адекватною чи ні. Адекватність – поняття багато в чому суб'єктивне. Неадекватною є поведінка, яка відрізняється від поведінки більшості і несе негативне навантаження.

Тому поняття адекватності тісно пов'язане із соціалізацією, соціумом. «Соціальна адаптація, приведення індивідуальної і групової поведінки у відповідність із панівною в певних суспільстві, класі, соціальній групі системою норм і цінностей. Здійснюється у процесі соціалізації, а також за допомогою механізмів соціального контролю, що включають заходи суспільного і державного примусу» [3, с. 9]. Вважаємо, до поняття адекватної поведінки у правовій площині відноситься поведінка неспричинення шкоди собі та іншим. Виключенням може бути лише самозахист, захист життя інших осіб, що має законодавче закріплення і виправдовує завдання шкоди іншій особі.

На нашу думку, будь-яка поведінка, яка посягає на життя і здоров'я іншої людини без фактору загрози життю або здоров'ю, є невідповідною до ситуації і вже може вважатись неадекватною. Законодавство чітко визначає обставини, які виключають злочинність діяння і якими є: необхідна оборона (ст. 36 КПК України), уявна оборона (ст. 37 КПК України), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КПК України), крайня необхідність (ст. 39 КПК України), фізичний або психічний примус (ст. 40 КПК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КПК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КПК України), і виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності (ст. 43 КПК України).

Законодавець чітко формулює неадекватність як затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті тощо. Але чітко не зазначає, яким чином це порушення у кожному конкретному випадку проявляється. Відповіді на такі запитання і з'ясовуються у разі призначення психіатричної експертизи.

Сумніви щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого або підсудного або щодо його адекватності можуть виникати під час проведення процесуальних дій, оцінки його поведінки, зовнішнього вигляду. Під час проведення допиту доречно, наприклад, ставити питання про перенесені хвороби, спадковість, наявність травм, операційних втручань, звичайну поведінку, коло спілкування, відносини з оточенням, що допоможе скласти цілісну картину про суб'єктивний світ особи. Також суб'єктивний світ особи є частиною суб'єктивної сторони злочину і потребує доведеності.

Усі сумніви, які виникають щодо психічного стану підозрюваного, повинні вирішуватись лише під час проведення судово-психіатричної експертизи.

Затьмарення свідомості полягає у тимчасовій нездатності усвідомлення особою характеру і наслідків своїх дій. Затьмарення передбачає тимчасовий стан неусвідомлення того, що відбувається, того, що вчиняє особа. Тобто саме затьмарення передбачає і ясність – повне усвідомлення того, що відбувається. Найчастіше таке затьмарення проявляється у вигляді сильного душевного хвилювання, яке називається афектом. Таке затьмарення характеризується звуженням свідомості і впливає на послаблення контролю за своїми діями. Стан афекту впливає на емоції, волю, свідомість і активність.

Порушення сприйняття супроводжуються найчастіше ілюзіями: викривлено сприймаються реальні об'єкти. Також може йтися про галюцинації, тобто про сприйняття об'єктів, яких не існує в реальності. Галюцинації можуть спонукати до вчинення певних дій, зокрема дій насильницького характеру. Ще одним із проявів, який може знайти відображення в об'єктивній стороні злочину як наслідок порушення сприйняття, є агнозія – розлади впізнавання.

Порушення мислення проявляються в осіб у втраті здатності до узагальнення, абстрагування, знижується критичність до власних дій. У деяких випадках особи знаходяться під впливом маячних, доміантних або нав'язливих ідей. Нав'язливі ідеї найчастіше проявляються як спогади, думки, які особа не здатна контролювати, але здатна усвідомлювати і намагається їх позбутись, і які впливають на її волю. Доміантні ідеї викликають у особи фізичне напруження і вливають на напрям поведінки і мають сильний емоційний фон. Маячні ідеї не відповідають дійсності. Особу, яка одержима маячною ідеєю, неможливо перекопати у протилежному.

Порушення волі проявляються у нездатності особи керувати своїми діями. Розлади вольової сфери мають місце за наркоманії, алкоголізмі, але при цьому особа зберігає здатність усвідомлення того, що вчиняє.

Порушення емоційного стану пов'язані з переживаннями особи щодо ставлення до навколишнього середовища. На ці порушення можуть впливати як зовнішні, так і внутрішні фактори, пов'язані із процесами обміну. Такими порушеннями вважаються страх, тривога і стан гострого афекту, про який згадувалось вище. Також у медичній літературі згадуються маніакальний і депресивний синдроми, які теж пов'язуються із розладом емоцій.

Порушення інтелекту супроводжується зниженою пізнавальною здібністю, а також зниженням здатності до вирішення проблем та зниженням адаптивності до оточення. Інтелектуальний критерій у разі визначення питання про неосудність, разом із медичним, є вирішальним, тому що вказує на нездатність особи усвідомлювати свої дії, їх характер і наслідки. Прикладом розладу пам'яті й інтелекту є психоорганічний синдром, внаслідок перебігу якого спостерігається зниження уваги, послаблення інтелекту, нездатність до творчої діяльності. Також порушення інтелекту ілюструє деменція, яка проявляється у погіршенні пам'яті, послабленні пізнавальних процесів, нездатності критично оцінювати свої дії. Деменція може супроводжувати алкоголізм, ВІЛ, сифіліс.

Серед порушень пам'яті можна назвати недостатню концентрацію, розсіяність, нестійкість, уповільнення переключення пам'яті. Одним із проявів є амнезія, тобто порушена здатність запам'ятовувати, відтворювати і зберігати інформацію. Таке порушення чітко проявляє себе під час проведення допиту, коли особа не може відповісти на питання слідчого.

Серед інших порушень виділяються порушення мовлення, яке пов'язане із процесами мислення. Найчастіше під час досудового слідства особі з діагнозом заїкання (логоневроз) призначається судово-психіатрична експертиза. Аналогічно органи досудового слідства вчиняють щодо хворих на алалію – вроджену нездатність говорити.

Розлади уваги теж є суттєвими порушеннями адекватності сприйняття і проявляються у вигляді розсіяності, недостатньої концентрації.

Законодавчо не закріплено, на якій стадії доведення винуватості особи (під час судового або досудового слідства) має проводитись така експертиза, що спричиняє свої незручності, які були описані вище.

Аналізуючи викладене, підводимо підсумки. Осудність характеризується двома критеріями – медичним і юридичним. Медичний критерій визначає здоровий стан психіки, а юридичний – здатність особи усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними.

Адекватність поняття ширше за осудність, тому що охоплює не тільки волю й інтелект індивіда, але й інші процеси: пам'ять, свідомість, уяву тощо. Визначення поняття адекватності важливе у зв'язку з вирішенням питання про осудність. Спочатку питання про адекватність, а потім, на підставі відповіді, про осудність.

Пропонуємо такий виклад адекватної поведінки як кримінального правового поняття: адекватною поведінкою слід вважати таку, яка відповідає нормам соціалізації, не викликає сумнівів у психічному

здоров'ї особи, а також супроводжується нормальним функціонуванням свідомості, прийняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті та інших процесів особи. Також пропонуємо внесення таких змін у кримінальне процесуальне законодавство:

1. Чітко визначення стадії кримінального провадження, на якій потрібно призначати психіатричну експертизу.

2. Визначити і законодавчо закріпити коло статей, за якими проведення психіатричної експертизи під час досудового слідства носить обов'язковий характер.

3. Внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України про призначення психіатричної

експертизи за фактами вчинення важких злочинів: проти життя і здоров'я, злочини проти волі, честі і гідності, злочини проти статевої недоторканості, тому що вчинення важкого злочину стосовно іншої людини розцінюємо як неадекватну поведінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – 3-е изд. – М., Политиздат, 1975. – 496 с.
2. Терия юридического процесса / под ред. В.М. Горшенева. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.
3. Яковлев А.М. Злочинність і соціальна психологія / А.М. Яковлев. – М., 1971. – 297 с.

Шульженко А. В. ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПОНЯТТЯ АДЕКВАТНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена аналізу поняття «адекватність» і його значення для призначення і проведення психіатричної експертизи під час кримінального провадження з метою доведення вини або невинуватості особи. Стаття містить аналіз змісту вини як об'єктивної категорії, її складових, розкриває, яким чином ці категорії можуть бути відображені у висновку судового експерта-психіатра. Автор розглядає доказування на підставі експертного висновку, проводить паралелі між змістом вини й осудністю особи.

Ключові слова: адекватність, вина, доказ, експертний висновок, осудність, оцінка доказів, психіатрична експертиза, суб'єктивна сторона злочину.

Шульженко А. В. ПСИХИАТРИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА И ПОНЯТИЕ АДЕКВАТНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена анализу понятия «адекватность» и его значения для назначения и проведения психиатрической экспертизы во время уголовного расследования с целью доказывания вины или невиновности личности. Статья содержит анализ содержания вины как объективной категории, ее составляющих, раскрывает, каким образом эти категории могут отображаться в заключении судебного эксперта-психиатра. Автор рассматривает доказывание на основании экспертного заключения, проводит параллели между содержанием вины и вменяемостью личности.

Ключевые слова: адекватность, вина, доказательство, экспертное заключение, вменяемость, оценка доказательств, психиатрическая экспертиза, субъективная сторона преступления.

Shulzhenko A.V. PSYCHIATRIC EXAMINATION AND THE CONCEPT OF ADEQUACY IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article deals with the problems of sanity and proving mens rea of the offence of the perpetrator. The author's attention is concentrated on the grounds and purpose of the forensic psychiatric examination, the subjects who make a decision to conduct the examination, as well as the main problems that arise in connection with these matters. Among these issues it is mentioned that there is no clear indication who requires the examination of the psyche state: the suspect, the accused or the defendant. Who should make procedural decisions on the appointment of forensic psychiatric examination: the investigator, the investigating judge, the prosecutor or the court. The article contains the analysis of the content of guilt as an objective category, its components, and how these categories can be reflected in the conclusion of a court expert psychiatrist. The author examines the evidence on the basis of expert opinion, parallels between the content of guilt and sanity of the person. The article also analyzes the concept of adequacy, and if the investigator or the court questions the adequacy it will lead to the appointment and carrying out the forensic psychiatric examination to decide on a person's sanity. The authors also suggested its own definition of adequacy as a criminal legal category for a better understanding of its essence. In his opinion, adequacy is a kind of behavior that conforms to the rules of socialization, does not question person's mental health, as well as is accompanied by the normal functioning of perception, emotions, mind, will, intellect, memory, etc. The article also discusses the main current problems during the pre-trial investigation and the trial associated with the uncertainty of the procedural steps of the psychiatric examination appointment, the uncertain range of offences, on suspicion or accusation of which the forensic psychiatric examination must necessarily be appointed. Among the proposals to improve criminal law legislation and to solve existing problems arising in the course of investigation and proving the guilt or innocence, to resolve the problems of justice and to form certain algorithms of action, there are amendments to the Criminal Procedural Code that would clearly define the mechanism and forensic psychiatric examination at a certain stage of pre-trial investigation in relation to well-defined categories of serious crimes, which are the offences against a person's life and health, offences against the dignity and integrity, and offences against sexual inviolability.

Key words: adequacy, guilt, evidence, expert opinion, sanity, evaluation of evidence, psychiatric examination, mens rea.